

Jerzy Makowski

Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski

e-mail: jmakowsk@uw.edu.pl

**RELACJE CZŁOWIEK – ŚRODOWISKO PRZYRODNICZE
W BADANIACH ZAKŁADU AMERYKI ŁACIŃSKIEJ WYDZIAŁU
GEOGRAFII I STUDIÓW REGIONALNYCH UNIWERSYTETU
WARSZAWSKIEGO**

**Human environment relations in research undertaken in the
Department of Latin America, Faculty of Geography and Regional Studies,
University of Warsaw**

Słowa kluczowe: geografia, Ameryka Łacińska, relacje człowiek-środowisko

Key words: geography, Latin America, human-environment relations

WPROWADZENIE

Środowisko przyrodnicze i wzajemne relacje między człowiekiem a przyrodą nigdy nie skupiały zainteresowań wszystkich pracowników Zakładu, a jednak, w długiej przecież jego historii, w naszych badaniach indywidualnych i zbiorowych, także z udziałem kolegów z współpracujących z nami zagranicznych ośrodków naukowych, niemal zawsze były obecne, chociaż rzadko odgrywały rolę pierwszoplanowe. Na co dzień, także w działalności dydaktycznej, zainteresowanie Ameryką Łacińską i środowiskiem przyrodniczym tego regionu przejawiało się w staranności używania poprawnej latynoamerykańskiej terminologii geograficznej, do czego czuliśmy się w dużej mierze zobowiązani jako autorzy Słownika terminów geograficznych Ameryki Łacińskiej¹ i czego staraliśmy się nauczyć studentów.

Bardzo często środowisko przyrodnicze było, i często bywa nadal, elementem charakterystyki jakiegoś obszaru, tłem koniecznym dla zrozumienia różnych zjawisk, jednym z wielu uwarunkowań badanych przez nas procesów społecznych i/ lub gospodarczych, np. migracji czy kolonizacji rolniczej². Przyrodniczymi rekwi-

¹ Dembicz A., J. Makowski, A. Malinowski, M. Skoczek 1979 *Słownik terminów geograficznych Ameryki Łacińskiej*, Wiedza Powszechna, Warszawa. Była to jedna z najwcześniejszych prac, angażujących prawie cały zespół ówczesnej Pracowni Ameryki Łacińskiej.

² Dobrym tego przykładem jest, m.in. praca Marii Skoczek, *Kolonizacja rolnicza a zmiany w rozmieszczeniu ludności w Ameryce Łacińskiej* (1989).

zytami, którymi posługiwaliśmy się w naszych badaniach, było położenie geograficzne (współrzędne geograficzne, położenie w stosunku do innych obszarów, akwenów), ukształtowanie powierzchni, wysokość nad poziom morza, klimat, wody, roślinność, gleby. Niekiedy konieczne było sięganie do budowy geologicznej i procesów geologicznych (tektonika, wulkanizm – gdy ważne okazywały się środowiskowe zagrożenia lub surowce mineralne (bądź inne zasoby), których eksploatacja odgrywa(ła) istotną rolę w gospodarce). Taki, mimo wszystko ogólny sposób ujmowania środowiska przyrodniczego obecny był już w najstarszych publikacjach Zakładu, chociaż początkowo wynikał przede wszystkim z braku jakichkolwiek możliwości prowadzenia badań terenowych w Ameryce Łacińskiej, w tym bezpośredniej obserwacji środowiska oraz jego oceny.

Kwestie środowiskowe, a w pewnej mierze także relacje człowiek – środowisko przyrodnicze, były omawiane i analizowane już w latach 60-tych, w pracach Andrzeja Bonasewicza pisanych do wydawanej wówczas (1967) przez PWN *Geografii Powszechnej*. Wśród nich, na szczególną uwagę zasługują monografie państw Ameryki Południowej: Wenezueli, Kolumbii, Ekwadoru, Gujany, Peru, Boliwii, Paragwaju, Urugwaju i Chile. Każda z nich zawiera stosunkowo obszerną część – zwykle osobny podrozdział, poświęcony środowisku przyrodniczemu, w którym omówiono podstawowe jego cechy (elementy środowiska), zasoby mineralne, wskazywano istotne dla gospodarki walory środowiska oraz przyrodnicze ograniczenia (klimatyczne, glebowe) np. dla rolnictwa.

Środowisko przyrodnicze i relacje człowiek – przyroda w podobny sposób zostały ujęte w napisanej przez Andrzeja Dembicza monografii Kuby³, a także w monografiach krajów Ameryki Łacińskiej autorstwa Andrzeja Bonasewicza zamieszczonych kilka lat później w *Geografii Świata*⁴, kilkakrotnie wznawianej (1975, 1985, 1992). Jeszcze więcej miejsca poświęcono cechom środowiska przyrodniczego Ameryki Łacińskiej w podręczniku *Geografia regionalna Ameryki Łacińskiej* wydanym przez PWN w 1985 roku oraz w *Encyklopedii Geograficznej Świata* – jej trzecim tomie poświęconym Ameryce Południowej (1996)⁵.

Nieco głębiej w kwestie środowiskowe sięgano w toku badań terenowych (a następnie w publikacjach prezentujących ich wyniki), nawet wówczas gdy odnosiły się one do problematyki z zakresu geografii społeczno-ekonomicznej. Tak było w przypadku badania struktury powiązań społeczno-gospodarczych obszaru El

³ Monografia „Kuba” została napisana po powrocie Andrzeja Dembicza z Kuby, gdzie autor prowadził pierwsze polskie terenowe badania geograficzne w tym regionie; była też pierwszą monografią Kuby wydaną w Polsce (PWN, Warszawa 1969). W tym samym roku ukazała się w PWN *Biografia Andów* Emilio Romero w tłumaczeniu Andrzeja Dembicza. Tłumacz opatrzył tekst licznymi przypisami objaśniającymi szczególnie cechy środowiska przyrodniczego Andów.

⁴ Dzieło to ukazało się początkowo pod redakcją naukową Józefa Barbaga, a jego ostatnie wydanie pod redakcją naukową Marcina Rościszewskiego.

⁵ Pierwsza z tych prac to dzieło zbiorowe z autorskimi rozdziałami. Jego autorami są Andrzej Bonasewicz, Mirosława Czerny, Andrzej Dembic, Jerzy Makowski, Stanisław Osiński i Maria Skoczek; druga również jest dziełem zbiorowym (pod redakcją naukową Adama Jelonka i Andrzeja Bonasewicza), w którego napisaniu uczestniczyła większość pracowników Zakładu. W obu przypadkach obszerne rozdziały o środowisku napisał Jerzy Makowski.

Oro–Aculco–Jilotepec w środkowym Meksyku (1981), rolnictwa spółdzielczego na Kubie (lata 1987 – 1991), problemów wsi w regionie Las Huastecas nad Zatoką Meksykańską (lata: 1985, 2001, 2006) oraz w Regionie Mazahua w środkowym Meksyku (lata 2010 – 2013). W każdym z tych regionów środowisko przyrodnicze odgrywało rolę specyficzną, niepowtarzalną – przynajmniej w okresie objętym badaniami.

Historyczny region Las Huastecas obejmuje części dwóch jednostek fizyczno-geograficznych: Niziny Zatokowej (Llanura Costera del Golfo), o rzeźbie monotonnej i mało urozmaiconym krajobrazie, w obrębie której występują w podłożu złoża ropy naftowej oraz Sierra Madre Wschodniej, lesistej o śmiałych formach rzeźby i bardzo urozmaiconym krajobrazie. Las Huastecas cechują więc znaczne kontrasty przyrodnicze: zróżnicowana budowa geologiczna i rzeźba terenu, urozmaicony klimat, roślinność i gleby, które oferują mocno zróżnicowane warunki gospodarowania, czego wykazanie było bardzo istotne dla rozwiązania problemu stanowiącego cel pracy⁶.

W Regionie Mazahua, częściowo pokrywającym się z wcześniej badanym przez nas obszarem El Oro – Aculco – Jilotepec, środowisko przyrodnicze jest równie zróżnicowane (skraj Kordyliery Wulkanicznej, obszar aktywny sejsmicznie), a przez to niełatwe do wykorzystania. Istotną rolę odgrywają tu przyrodnicze bariery: niedogodne ukształtowanie powierzchni, niedobór wody (bądź sezonowy jej nadmiar) i silna erozja gleb. Tym naturalnym problemom towarzyszą skutki nieprzemyślanych działań ludności, z których najpoważniejszym jest degradacja szaty roślinnej zakłócająca obieg wody, pogłębiająca jej niedobory, sprzyjająca występowaniu powodzi (ograniczenie retencji) i potęgująca erozję gleb⁷.

W przypadku Kuby intrygującą kwestią w badaniach terenowych była ocena potencjału środowiska przyrodniczego pod kątem możliwości jego gospodarczego wykorzystania. W prowincji Sancti Spiritus badanej przez zespół kubańsko-polski najważniejsze było wykazanie różnic w możliwościach wykorzystania obszarów nizinnych (Llanura del Sur), wyżyn (Las Llanadas) i gór (Sierra de Trinidad) rzucających na funkcjonowanie kooperatyw rolniczych. Wyniki wspomnianych badań zostały opublikowane w tomie 13 *Actas Latinoamericanas de Varsovia*⁸.

⁶ Makowski J., Warunki środowiska przyrodniczego w Las Huastecas, [w:] A. Dembiczy, P. Dutkiewicz (red.), *Lokalne problemy wsi regionu Las Huastecas w Meksyku – Polska lokalna i samorząd terytorialny w warunkach reformy i rekonstrukcji gospodarki przestrzennej*, t. 4, WGiSR UW, IGP, Warszawa 1987; Makowski J., El medio ambiente natural de Las Huastecas; *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, 1987, T. 3: 19-28.

⁷ González Martínez J. R., Makowski J., Ámbito mazahua y sistemas regionales: los „no efectos” de la globalización, [w:] M. Skoczek (red.), *Transformaciones ambientales y socioeconómicas en la Región Mazahua, México*, Facultad de Geografía y Estudios Regionales, Universidad de Varsovia, Warszawa 2013, s. 39-52; González Martínez J. R., Makowski J., Percepcja przyrodniczych uwarunkowań gospodarki przez mieszkańców Regionu Mazahua, [w:] M. Skoczek (red.), *Zmiany społeczno-gospodarcze w regionach tubylczych Meksyku i ich percepcja przez mieszkańców. Przypadek Regionu Mazahua*, WGiSR UW, Warszawa 2013, 45-64.

⁸ Salinas Chavez E., Mateo Rodríguez J., Makowski J., Problemas de la utilización del potencial de recursos naturales en las cooperativas agropecuarias (en el ejemplo de la provincia de Sancti

Charakterystyczny dla ujęć monograficznych sposób postrzegania i opisywania środowiska przyrodniczego oraz subtelny wnikiwanie w charakter relacji między środowiskiem przyrodniczym a człowiekiem był (i jest) typowy także dla wielu prac magisterskich (później także licencjackich) realizowanych pod opieką pracowników, początkowo Pracowni Ameryki Łacińskiej a następnie Zakładu Ameryki Łacińskiej. Można je pogrupować ze względu na podejmowaną problematykę, cel badawczy i sposób ujęcia badanych zagadnień.

I tak można wskazać prace, których celem była przede wszystkim ocena zasobów naturalnych, od surowców mineralnych dla potrzeb górnictwa po zasoby przyrodnicze (walory przyrodnicze) dla turystyki. Tytułem przykładu można wymienić prace Anny Tymowskiej (1969) badającej górnictwo metali kolorowych w Andach, Adama Biernackiego (1979) poświęconą zasobom naturalnym Amazonii oraz prace analizujące naturalne walory turystyczne wysp Galapagos i Fernando de Noronha⁹ – ich wykorzystanie oraz przekształcenie pod wpływem turystyki (Iwona Pawlak 2000), czy też walory przyrodnicze Ziemi Ognistej jako podstawę zagospodarowania turystycznego (Kinga Modzelewska 2006).

Inną grupę stanowią prace nastawione na zbadanie przyrodniczych (geograficznych) podstaw (przyrodniczych uwarunkowań) rozwoju społeczno-gospodarczego jakiegoś regionu w Ameryce Łacińskiej, np. Patagonii Argentyńskiej (Miroslawa Maciąga 1974), regionu Costa w Peru (Stanisław Osiński 1974), Altiplano (Maciej Skierski 1974), wpływu środowiska na rozmieszczenie ludności, przyrodniczych uwarunkowań lokalizacji i rozwoju miast, bądź rozwoju jakiejś formy działalności człowieka, np. rolnictwa: w Meksyku (Andrzej Żeromski 1965), w regionie Llanos del Orinoco (Magdalena Ziemkiewicz 1988), brazylijskim Nordeste (Alicja Kania 1988) i regionie Costa w Ekwadorze (Damian Fac 2006). Niekiedy punktem wyjścia był fakt zróżnicowania jakiegoś elementu środowiska i wpływ owego zróżnicowania np. na strukturę użytkowania ziemi – np. pokrywa glebowa a użytkowanie ziemi na Kubie (Aleksandra Zdunek 2008).

Dość liczne są też prace magisterskie, w których przedmiotem dociekań są związki (zależności) między środowiskiem przyrodniczym a rozmieszczeniem ludności i gęstością zaludnienia w różnych regionach Ameryki Łacińskiej, np. w Ameryce Środkowej (Ireneusz Lemanowicz 1978), na sawannach Brazylii (Alicja Michalska 1978) lub poszczególnych państwach, np. w Kolumbii (Leszek Podsiadły 1993) lub wpływ wybranych elementów środowiska przyrodniczego na rozmieszczenie ludności, np. wpływ klimatu (Jadwiga Tkaczyk 1978) lub wysokości nad poziom morza (Wanda Okuń 1978).

Stosunkowo późno, bo dopiero w latach 90. przedmiotem zainteresowania studentów przygotowujących prace magisterskie stały się kwestie degradacji środowiska przyrodniczego i jego ochrony. W tym nurcie mieszczą się, m.in. prace Grzegorza Ajdackiego (1997) o przyczynach degradacji wilgotnych lasów równinowych w Amazonii Brazylijskiej, Agaty Wojtkowiak (1998) poświęcona zmia-

---

Spiritus), *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, 1991, T. 13: 185-204.

⁹ Maszynopisy w archiwum Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych.

nom w środowisku przyrodniczym Pantanal, Barbary Pietrzak (2003) o ochronie przyrody w rezerwach zbieractwa w Amazonii Brazylijskiej, Zuzanny Bordewicz (2003) podejmującej tematykę zagrożeń wynikających z gospodarowania w parkach narodowych zachodniej Amazonii, Magdaleny Zalewskiej (2007) badającej funkcjonowanie izolowanych obszarów chronionych (Isla de la Plata w Ekwadorze) i Joanny Zatorskiej (2007) o losach społeczności lokalnych dotkniętej skutkami rabunkowej eksploatacji złota.

Powstały też prace dotyczące klęsk żywiołowych, np. występowania huraganów, trzęsień ziemi, erupcji wulkanów a także zjawiska pustynnienia oraz ich następstw społecznych i gospodarczych. Zjawiska te były badane np. w odniesieniu do Ekwadoru (praca magisterska Grzegorza Babickiego, 2002) i Meksyku (praca licencjacka Kamili Kopeć 2008).

W pracach doktorskich przygotowywanych przez pracowników Zakładu Ameryki Łacińskiej, także w ich pracach habilitacyjnych, środowisko przyrodnicze oraz relacje między człowiekiem a środowiskiem stanowiły często element charakterystyki badanych regionów a niekiedy obecne były jedynie pośrednio, poprzez dobór przykładów (*case studies*) z różnych miejsc o odmiennych warunkach środowiskowych (Maria Skoczek 1988, Joaquín R. González Martínez 2005, Bogumiła Lisocka-Jaegermann 2011). Kwestie środowiskowe często poruszane były w publikacjach doktorantów Studium Doktoranckiego przygotowywanych w Zakładzie Ameryki Łacińskiej pod opieką jego pracowników. Środowisko przyrodnicze z reguły stanowiło tło dla rozważań poświęconych różnym specyficznym zagadnieniom: społecznościom lokalnym zamieszkującym obszary chronione w Amazonii – np. praca Agnieszki Kowalik (1998), turystyce w obszarach chronionych – prace Małgorzaty Siwińskiej (2000a, 2000b, 2003), środowiskowym przyczynom konfliktów w Ameryce Łacińskiej, np. praca Karoliny Gut (2003).

Zdarzało się również w dziejach Zakładu – znaczonych dziesiątkami wyjazdów do różnych krajów Ameryki Łacińskiej, badaniami terenowymi, setkami spotkań z ludźmi, rozmów, obserwacji udokumentowanych fotografiami i kolejnymi publikacjami, że środowisko przyrodnicze i relacje między człowiekiem a przyrodą urastały do rangi najważniejszego problemu badawczego.

Wśród publikacji przygotowanych w Zakładzie Ameryki Łacińskiej w minionych latach relacje człowiek – środowisko, być może najpełniej i najobszerniej, ujęte zostały w pracy poświęconej uwarunkowaniom rolnictwa w Amazonii, w strefie występowania wilgotnych lasów równikowych¹⁰. Omówiono w niej, m.in. ewolucję poglądów na temat związków między przyrodą a człowiekiem (społeczeństwem)¹¹. Zwrócono też uwagę na niedostateczny stan poznania mechanizmu

¹⁰ Makowski Jerzy, *Przyrodnicze uwarunkowania rolnictwa w Amazonii Peruwiańskiej* (1988) – praca w ogromnej mierze była efektem badań terenowych prowadzonych w Amazonii Peruwiańskiej latem 1980 roku.

¹¹ Mowa tu o trendach panujących w publicystyce, a obecnych także w publikacjach geograficznych na początku lat 70., już po opublikowaniu Raportu U Thanta (1969) oraz tzw. *Raportu Klubu Rzymskiego*, pt. „*Granice wzrostu*” (Meadows D.H., D.L. Meadows, J. Randers, W.W. Behrens – oryg. opublikowany w USA w 1972).

związków łączących człowieka (i jego działalność) ze środowiskiem przyrodniczym, zwłaszcza w regionach o tzw. „trudnym” środowisku, do jakich z pewnością należą Amazonia.

Najważniejszym przedmiotem rozważań w cytowanej pracy były relacje między środowiskiem przyrodniczym a działalnością człowieka w Amazonii Peruwiańskiej. Jej celem było wnikliwe przeanalizowanie i ocena relacji między środowiskiem przyrodniczym a jedną z form działalności gospodarczej człowieka w Amazonii, jaką jest rolnictwo. Ważne było także ukazanie wielostronności i złożoności tych związków oraz mechanizmu ich wpływu na rośliny uprawne i hodowane zwierzęta oraz na człowieka – istotę biologiczną i człowieka jako rolnika praktykującego uprawę ziemi i hodowlę¹². Spośród środowiskowych czynników ograniczających rolnictwo w Amazonii Peruwiańskiej zbadano wpływ temperatury powietrza (średnie temperatury minimalne i maksymalne), nadmiaru bądź niedoboru opadów atmosferycznych, wahań stanów wód (regularnych i nieregularnych wezbrań), jakości gleb (niedoboru mineralnych składników pokarmowych dla roślin, obecności substancji toksycznych) oraz występowanie chorób roślin, zwierząt i ludzi.

Dopełnieniem rozważań o przyrodniczych czynnikach ograniczających rolnictwo w Amazonii Peruwiańskiej była ocena jego dostosowań do występujących ograniczeń, analiza form gospodarowania wypracowanych przez mieszkańców (*ribereños*) trudniących się zarówno uprawą roślin żywnościowych, jak i chowem zwierząt, uzupełnianych połowem ryb, łowiectwem i zbieractwem. Owe dostosowania przejawiają się przede wszystkim umiejętnością wykorzystywania różnych typów środowiska w okresach ich największego uprzywilejowania. *Ribereños*, dzięki dogłębnej znajomości środowiska potrafią dobrze dopasować formy swojej działalności gospodarczej do lokalnych warunków przyrodniczych: wykorzystywać jego walory i unikać występujących w środowisku barier i ograniczeń. Syntetycznym obrazem związków między środowiskiem przyrodniczym a człowiekiem jest zamieszczony w pracy kalendarz prac polowych amazońskich *ribereños*.

Relacje między człowiekiem a środowiskiem przyrodniczym pojawiały się w wielu innych pracach Makowskiego, m.in. w rozprawie zatytułowanej „Zmiany zasięgu wilgotnych lasów równikowych”¹³. W tym obszernym studium skupiono się na czynnikach zmiany zasięgu lasu. Pod uwagę wzięto zarówno czynniki naturalne (takie jak zmiany klimatu, klęski żywiołowe) jak i, znacznie szerszą grupę czynników antropogenicznych: wędrowne rolnictwo żarowe, wielkie inwestycje agroprzemysłowe, wielkie programy osadnictwa i kolonizacji rolniczej, wielkie inwestycje górniczo-przemysłowe i hydroenergetyczne, wreszcie wyręby lasu w celu uzyskania drewna.

¹² Makowski J., *Przyrodnicze uwarunkowania rolnictwa w Amazonii Peruwiańskiej*, seria Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego poz. 308, Wydawnictwa UW, Warszawa 1988, s.11.

¹³ Makowski J., 1999, *Zmiany zasięgu wilgotnych lasów równikowych. Przyczyny i konsekwencje*, WGiSR UW, Warszawa, 159 s.

Oryginalnym wkładem autora było opracowanie modeli wylesiania uwarunkowanych ekspansją „rolniczego frontu”, komercyjną eksploatacją lasów w celu uzyskania drewna oraz realizacją wielkich inwestycji gospodarczych.

Wiele miejsca poświęcono w pracy konsekwencjom niszczenia i zaniku wilgotnych lasów równinowych. Zwrócono uwagę na zagrożenie bioróżnorodności, niepożądane zmiany klimatu i zmiany warunków życia lokalnych społeczności ludzkich.

Inną pracą, z bardzo wyraźnymi, mocnymi odniesieniami do środowiska oraz do relacji człowiek – środowisko przyrodnicze jest *Alvarado y el Mundo del agua*¹⁴. Dzieło powstało w wyniku wieloletnich obserwacji i badań terenowych w południowej części stanu Veracruz (w Meksyku), w kilkunastu miejscowościach położonych w delcie rzeki Papaloapan (wybrzeże Zatoki Meksykańskiej) i nad brzegami Laguna de Alvarado¹⁵. Sama Laguna de Alvarado to strefa nakładania i wzajemnego przenikania się wpływów morza i lądu, wód słonych, wlewających się do laguny (poprzez ujście Papaloapan i przekopem łączącym Laguna Camaronera z otwartymi wodami Zatoki Meksykańskiej) podczas przypływów oraz wód słodkich, dostarczanych głównie przez rzekę Papaloapan – wypierających słone wody na zewnątrz, do Zatoki Meksykańskiej. Największa dostawa wód słodkich wiąże się z porą deszczową i okresem występowania „nortes” (od maja, czerwca po grudzień, styczeń). To niezwykle żyzne środowisko oferuje bardzo dogodne warunki życia dla wielu gatunków organizmów słono- i słodkowodnych. Ich połów przez stulecia decydował o warunkach życia miejscowych społeczności rybackich. Te z kolei nie były bierne – w ciągu wieków przekształcały środowisko delty dla swych potrzeb budując groble oraz kanały, łącząc i rozdzielając laguny i okresowe rozlewiska kształtując w ten sposób warunki bytowania wodnych organizmów i własne warunki życia.

O ile wyżej wspomniana praca jest mocno zakorzeniona w sekularnych zmianach środowiska przyrodniczego i współczesnych im antropogenicznych jego przekształceniach, zainicjowanych już w XVI wieku, to rozważania Joaquína R. Gonzáleza Martíneza o ludności i możliwych zmianach w osadnictwie w stanie

¹⁴ González Martínez J.R., *Alvarado y el Mundo del agua. Larga duración y conformación geohistórica del Bajo Papaloapan Veracruzano*, México, Edo Veracruz 2007. Zob. też wcześniejsze prace tego autora: 1999, 2005).

¹⁵ Laguna de Alvarado i jej otoczenie to prawdziwy i niezwykle świat wody. Do laguny, oprócz potężnej Papaloapan (druga pod względem wielkości przepływu rzeka Meksyku) uchodzi szereg mniejszych rzek, m.in.: Limón, El Blanco, Acula i Camarón o biegu kapryśnym i nieustabilizowanym. Laguna de Alvarado nie jest też jedyną w rejonie ujścia Papaloapan – towarzyszy jej wiele innych mniejszych jezior, zarówno przybrzeżnych jak i położonych w głębi delty, takich jak: Camaronera, Tlalixcoyan, Buen País, Popuyeca, Atzizintla oraz dziesiątki małych, płytkich oczek wodnych, często połączonych ze sobą naturalnymi przetokami i sztucznymi kanałami. Wszystkie one wchodzi w skład tzw. *Sistema lagunar de Alvarado* obejmującego oprócz największej, wymienionej już Laguna de Alvarado także inne jeziora przybrzeżne, jak np.: Tlacotalpan, Acula, Ignacio de la Llave, Tlalixcoyan, Lerdo de Tejada, Ixmatalhuacan, Tierra Blanca, Cosamaloapan, Amatitlán i Carlos A. Carrillo.

Veracruz w warunkach globalnego ocieplenia klimatu¹⁶ mają cechy pracy nieco futurologicznej. Autor, wykorzystując prognozy na temat zmian temperatury powietrza, ilości i rozkładu w czasie opadów atmosferycznych, reżimu rzek oraz zmian poziomu morza opracowane przez Międzyrządowy Zespół do spraw Zmian Klimatu (IPCC) analizuje możliwe przemieszczenia ludności i zmiany w sieci osadniczej.

W odmienny sposób ujęte zostały relacje między człowiekiem a przyrodą w Nowym Świecie w pracy zatytułowanej: „*Przyroda i jej wizje*” Jerzego Makowskiego i Joanny Miętkiewskiej-Bryndy¹⁷. W odróżnieniu od wspomnianej wyżej pracy Joaquína R. Gonzáleza Martíneza, „*Przyroda i jej wizje*” jest próbą spojrzenia w przeszłość dokonaną na podstawie zachowanych i opublikowanych dokumentów – najczęściej relacji z podróży. Tytułowe „wizje”, to obraz Ameryki widziany oczami jej odkrywców, zdobywców (konkwistadorów), kolonistów, badaczy, a na końcu ludzi współczesnych, żyjących ponad pięć stuleci po spotkaniu dwóch światów – mieszkańców, gości, turystów.

Dziś wydaje się nam, że wrażenia odkrywców Nowego Świata oscylowały między strachem (przed nieznanym) a zachwytem (nad nigdy nie oglądanym). Obraz fascynującej zielenią przyrody raczej nie mieścił się w ich schematach poznawczych, nie przystawał do żadnego ze znanych im wzorców. W przyszłości taka sytuacja już nigdy nie miała się powtórzyć¹⁸.

Cele konkwistadorów były odmiennie niż ich poprzedników, co rzutowało na sposób postrzegania przyrody. Tu już nie było czasu na zachwyty nad malowniczymi zatokami, zalesionymi górami, rzekami ocienionymi drzewami ani na rozkoszowanie się zapachami nieznanymi kwiatów. Przyszła już pora na odnalezienie skarbów, których istnienie zdawało się być oczywistym faktem podsycającym niemożliwą do odparcia żądzę zdobycia ogromnych bogactw¹⁹.

Przełomem w relacjach człowiek – środowisko były czasy kolonizacji i kolonii. Nastąpił okres żmudnej lecz zyskowej (dzięki taniej, niewolniczej sile roboczej) eksploatacji ziemi, eksploatacji surowców mineralnych (głównie złota i srebra), rozwoju upraw i hodowli. Środowisko przyrodnicze zapewniało przybywającym do Nowego Świata niemal niczym nieskrępowane możliwości gospodarowania.

Dla badaczy świat odkryty przez Kolumba od początku był nowy i urzekający. Nie tylko dlatego, że dopiero zaczął być poznawany i opisywany, lecz z powodu rzucającej się w oczy jego inności²⁰. Za zdumiewający można uznać fakt, że badacze przyrody, poważni uczeni, opisywali ją w kategoriach piękna. Matematyczną dokładność pomiarów, rozmaite botaniczne i zoologiczne klasyfikacje łączyli ze zwykłą, ludzką wrażliwością. W opisach przyrody odnotowywali strzeliste kształ-

¹⁶ González Martínez J.R., 2008, *La población y los asentamientos humanos veracruzanos ante el calentamiento global*.

¹⁷ Makowski J. Miętkiewska-Brynda J., „Przyroda i jej wizje”, [w:] Marcin F. Gawrycki (red. nauk.), *Dzieje kultury latynoamerykańskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2009.

¹⁸ Ibidem, s. 31.

¹⁹ Ibidem, s. 34.

²⁰ Ibidem, s. 40.

ty drzew, mgłą rozświetloną promieniami słońca, błyszczące skrzydła motyli i różnorodność ptasich śpiewów²¹ dla wielu kojarzącą się z rajem.

Współczesny obraz przyrody Ameryki Łacińskiej jest niezwykle złożony. Autorzy tekstu zauważają, że dla rządów niektórych krajów Ameryki Łacińskiej, administratorów gospodarki, polityków – obraz przyrody niewiele odbiega od jej wizji z czasów kolonii – to bezwzględny nakaz eksploatacji jej zasobów. Można odnieść wrażenie, że czasy podboju jeszcze nie minęły a sen o El Dorado trwa – kto szybciej odkryje i wydrze ziemi jej skarby. Obraz rabunkowej gospodarki trzeba jednak dopełnić dobrze widocznymi wysiłkami na rzecz ochrony przyrody (liczne parki narodowe i rezerwy przyrody), obecnymi także w programach edukacyjnych szkół.

Dla mieszkających na pustkowiach Wyżyny Meksykańskiej, Andów czy Amazonii potomków rdzennych mieszkańców i kolonistów otaczająca ich przyroda jest zwykłym miejscem ich codziennej pracy z trudem zapewniającej codzienne utrzymanie. Jednak pytani o bliższe i dalsze otoczenie, zmieniają się w skarbnicę wiedzy, z emocjami i dumą opowiadają o otaczającym ich krajobrazie: pustyni, górach, puszczy, jakie są, jakie były²².

Wzruszająco piękny, przepojony zachwytem, dumą i miłością, często tajemniczy, a nawet magiczny jest obraz przyrody malowany w latynoamerykańskiej literaturze. Ten sam obraz przyrody jest przedmiotem intratnego „handlu”. Słowami odkrywców, poetów, romantycznych pisarzy i badaczy opisywana jest przyroda Nowego Świata w turystycznych folderach i na stronach internetowych biur podróży, zachęcających do odwiedzenia różnych zakątków Ameryki Łacińskiej.

Mimo różnic w percepcji przyrody przez Latynosów, latynoamerykanistów, turystów, a nawet ludzi, którzy zawitali tam przypadkowo, w każdym z tych obrazów można zauważyć coś, co ich łączy z odkrywcami Nowego Świata, żądnymi złota konkwistadorami, kolonistami, badaczami a nawet poetami. To „coś” to nieprzemijający, mimo upływu wieków zachwyty, zdziwienie, fascynacja przyrodą Ameryki Łacińskiej²³.

Powrót do tematyki środowisko-osadnictwo, poruszanej wcześniej przez Joaquina R. Gonzaleza, nastąpił w pracy *“Ciudad y medioambiente. Reflexión geográfica sobre las relaciones”*²⁴. Jej autorzy wnikają w relacje łączące miasto (miasta) z otaczającym je środowiskiem przyrodniczym i dokonują ich typologii. Pierwszy z trzech wyróżnionych typów oznacza nieustanną ekspansję miasta kosztem najbliższego otoczenia (pierwowzorem jest tu przestrzenna ekspansja miasta Meksyk), połączoną z zawłaszczaniem i prywatyzacją przestrzeni publicznych, kojarzącą się z pasożytnictwem. Drugi typ relacji miasto – środowisko przyrodnicze (przykładem jest tu ekwadorskie miasto Cuenca i sąsiadujący z nim park narodowy

²¹ Ibidem, s. 43.

²² Ibidem, s. 44.

²³ Ibidem, s. 45.

²⁴ Makowski J., Miętkiewska-Brynda J., Ciudad y medioambiente. Reflexión geográfica sobre las relaciones, *Revista del CESLA*, 2013, no. 16: 19-33.

El Cajas) jest rodzajem koegzystencji lub nawet symbiozy organizmu miejskiego i jego przyrodniczego otoczenia. Trzeci typ oznacza harmonię i równowagę we wzajemnych związkach, które chronią dla przyszłych pokoleń zarówno przyrodę jak i dziedzictwo kulturowe. Dobrym przykładem są tu hiszpańskie miasta El Chinchón i Colmenar de Oreja w sąsiedztwie Madrytu.

Kwestia relacji między człowiekiem a środowiskiem znalazła się także w tekście Jerzego Makowskiego i Joanny Miętkiewskiej-Bryndy zatytułowanym „Środowisko a rozwój”²⁵. Autorzy przypominają, że mocno zróżnicowane środowisko Ziemi ukazuje gospodarującemu w nim człowiekowi wiele różnych możliwości, oferuje ogromne i urozmaicone zasoby, lecz także piętrzy różnej wysokości bariery. Warunki gospodarowania w różnych miejscach Ziemi są bardzo zróżnicowane i mogą być jedną z przyczyn ubóstwa. Najważniejszym przyrodniczym czynnikiem²⁶ wpływającym bezpośrednio i/lub pośrednio na człowieka (warunki gospodarowania) wciąż pozostaje klimat (zdaniem autorów), a przede wszystkim takie jego cechy jak: skąpe opady atmosferyczne, wysoka temperatura powietrza, ekstremalne zjawiska atmosferyczne, niska jakość gleb, choroby ludzi, roślin i zwierząt. Czynniki przyrodnicze nie działają w izolacji – w większości przypadków mamy raczej do czynienia z wspólnym oddziaływaniem wielu rozmaitych czynników, zarówno przyrodniczych jak i antropogenicznych (globalne ocieplenie), wzajemnie modyfikujących swe wpływy, często je potęgujących. Łączne ich oddziaływanie może prowadzić do stagnacji gospodarki, ubożenia społeczności lokalnych, a nawet pogłębiającego się ubóstwa mieszkańców rozległych regionów Ziemi²⁷.

Z tego krótkiego opisu środowiskowego nurtu badań realizowanych w Zakładzie Ameryki Łacińskiej wynika, że była to tematyka bliska nam i często pojawiająca się w naszych badaniach i publikacjach. Rozumieliśmy jej znaczenie tak, jak postulował to przed laty, gdy rodziła się Pracownia Ameryki Łacińskiej, E.A. Ackerman mówiąc w 1963 roku na posiedzeniu Association of American Geographers, że naczelnym problemem badawczym dla geografów jest dążenie do zrozumienia układu człowiek – środowisko w skali światowej²⁸. Niemal identyczne stwierdzenie znalazło się w raporcie Ad Hoc Comitee on Geography opublikowanym w 1965 roku: „...naczelnym problemem geografii, którym zajmuje się ona wraz z innymi gałęziami nauki, jest zagadnienie pełnego zrozumienia rozległego systemu występującego na powierzchni, obejmującego człowieka i środowisko przyrodnicze”²⁹.

²⁵ Stanowi on czwarty rozdział książki „*Bieda i bogactwo we współczesnym świecie. Studia z geografii rozwoju*”, M. Czerny (red.), 2012, 83-111.

²⁶ Ibidem, s. 86.

²⁷ Ibidem s. 89.

²⁸ Ackerman E.A., 1967, Istota badań geograficznych, [w:] Elementy nowszych koncepcji integracji nauk geograficznych, PZLG IG PAN, z. 1. Warszawa, 64-82.

²⁹ Cytat za: Dumanowski B., 1981, Geografia Regionalna jako dyscyplina badawcza, *Przegląd Geograficzny* T. LIII, z. 1, 87-94.

Literatura

- Ackerman E.A., 1967, *Istota badań geograficznych*, [w:] *Elementy nowszych koncepcji integracji nauk geograficznych*, PZLG IG PAN, z. 1. Warszawa, 64-82.
- Bonasewicz A., 1967, rozdziały: Wenezuela, Kolumbia, Ekwador, Gujana, Peru, Boliwia, Paragwaj, Urugwaj, Chile, [w:] *Geografia Powszechna*. T. 5, PWN, Warszawa.
- Bonasewicz A., 1975, rozdziały: Ameryka Łacińska /Przegląd ogólny, Meksyk, Ameryka Środkowa /Ameryka Centralna, Wyspy Karaibskie/, Kuba, Brazylia, Argentyna, Chile, Kolumbia, Wenezuela, Boliwia, Peru, [w:] J. Barbag (red.) *Geografia świata*, Warszawa 1975. Kolejne wydania: II 1975, III 1985, IV 1992 (red. M. Rościszewski, WSiP, Warszawa).
- Bonasewicz A., 1980, *Urbanizacja i rozwój regionalny Wenezueli*, seria Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego poz. 196, Wydawnictwa UW, Warszawa, 218 s.
- Bonasewicz A., Czerny M., Dembicz A., Makowski J., Osiński S., Skoczek M., 1985, *Geografia regionalna Ameryki Łacińskiej*, PWN, Warszawa, 421 s.
- Czerny M., 1994, *Restrukturyzacja przemysłu i rozwój regionalny Meksyku*.
- Dembicz A., *Kuba*, PWN, Warszawa 1969, 200 s.
- Dembicz A., 1969, [Tłum] Emilio Romero, *Biografia Andów*, PWN, Warszawa 1969, tłumaczenie, wstęp, przypisy i rozdział Polacy w Andach, 236 s.
- Dembicz A., 1984, *Ewolucja plantacji. Typologiczne studium plantacji trzciny cukrowej na Kubie*. Wydawnictwa UW, Warszawa.
- Dembicz A., Dutkiewicz P. (red.), 1987, *Lokalne problemy wsi regionu Las Huastecas w Meksyku*, seria: Polska lokalna i samorząd terytorialny w warunkach reformy i rekonstrukcji gospodarki przestrzennej, t. 4, WGiSR UW, IGP, Warszawa, 228 s.
- Dembicz A., J. Makowski, A. Malinowski, M. Skoczek, 1979, *Słownik terminów geograficznych Ameryki Łacińskiej*, Wiedza Powszechna, Warszawa.
- Dumanowski B., 1981, Geografia Regionalna jako dyscyplina badawcza, *Przegląd Geograficzny* T. LIII, z. 1, 87-94.
- Gawrycki M.F. 2009, (red. nauk.), *Dzieje kultury latynoamerykańskiej*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- González Martínez J.R., 2008, La población y los asentamientos humanos veracruzanos ante el calentamiento global, [w:] A. Tejada (red.), *Programa veracruzano ante el cambio climático*, Gobierno del Estado de Veracruz - Universidad Veracruzana - UNAM-Embajada Británica en México - INECOL, Xalapa (Veracruz, Meksyk), 70 s.
- González Martínez J.R., 2007, *Alvarado y el mundo del agua. Larga duración y conformación y procesos de conformación regional en el Bajo Papaloapan veracruzano*, Xalapa, Editora del Gobierno del Estado de Veracruz, Segunda edición corregida y aumentada.
- González Martínez, J.R., 2005, *Longue Durée Processes and Geohistorical Conformation*, WUW, Warszawa.
- González Martínez J.R., 1999, Cambios y, larga duración' en las zonas aluviales de Veracruz, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, 1999, T. 22, 101-112.
- Gut K., 2003, Environmental causes of violent conflicts - selected case studies from Latin America, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, 2003, T. 26, 127-134.
- Kowalik A., 1998, Áreas protegidas y los indígenas de la Amazonía, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 21, 115-119.
- Lisocka-Jaegermann B., Makowski J., Skoczek M., 1999, Turystyka a gospodarka lokalna w Ekwadorze, *Afryka, Azja, Ameryka Łacińska*, T. 75, 77-102.

- Lisocka-Jaegermann, B., 2011, *Kultura w rozwoju lokalnym. Dziedzictwo kulturowe w strategiach społeczno-gospodarczych latynoamerykańskich społeczności wiejskich*; WGSR UW, Warszawa.
- Makowski J., 1988, *Przyrodnicze uwarunkowania rolnictwa w Amazonii Peruwiańskiej*, seria Rozprawy Uniwersytetu Warszawskiego poz. 308, Wydawnictwa UW, Warszawa, 252 s.
- Makowski J., 1999, *Zmiany zasięgu wilgotnych lasów równinowych. Przyczyny i konsekwencje*. WGiSR UW, Warszawa.
- Makowski J., Miętkiewska-Brynda J., 2012, Środowisko a rozwój, [w:] M. Czerny (red.) *Bieda i bogactwo we współczesnym świecie. Studia z geografii rozwoju*. Wyd. UW, 83-111.
- Makowski J., Miętkiewska-Brynda J., 2011, Dziedzictwo kulturowe jako czynnik atrakcyjności turystycznej miasta na przykładzie Cuenca w Ekwadorze, [w:] *Zmiany funkcjonalno-przestrzenne miast i obszarów wiejskich*, Instytut Geografii i Rozwoju Regionalnego Uniwersytet Wrocławski, Wrocław, 169-184.
- Makowski J., Miętkiewska-Brynda J., 2013, Ciudad y medioambiente. Reflexión geográfica sobre las relaciones, *Revista del CESLA*, no. 16, 19-33.
- Makowski J., Skoczek M., 1979, La diversificación de la naturaleza y la diversificación del uso de la tierra en Cuba, *Memoria. Simposio Mexicano-Polaco sobre aprovechamiento de recursos geográficos en América Latina*, Toluca, t. II: 147-159.
- Meadows D.H., Meadows D.L., Randers J., Behrens W.W., 1973, *Granice wzrostu*, Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne, Warszawa, 212 s., Oryg. wydany w USA w 1972 roku.
- Raport sekretarza generalnego Organizacji Narodów Zjednoczonych U Thanta z dn. 26. V. 1969 r., <http://archive.today/ryLgY> (1.07. 2014).
- Salinas Chavez E., Mateo Rodríguez J., Makowski J., 1991, Problemas de la utilización del potencial de recursos naturales en las cooperativas agropecuarias (en el ejemplo de la provincia de Sancti Spiritus), *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 13, 185-204.
- Skoczek M., 1988, *Kolonizacja rolnicza a zmiany w rozmieszczeniu ludności w Ameryce Łacińskiej*, Wydawnictwa UW, Warszawa.
- Skoczek M., 2011, (red.), *Mazahua Region in Mexico. Towards a New Indigenous Rurality*, WGiSR UW, Warszawa.
- Skoczek M., 2013, (red.), *Zmiany społeczno-gospodarcze w regionach tubylczych Meksyku i ich percepcja przez mieszkańców. Przypadek Regionu Mazahua*, WGiSR UW, Warszawa, 175 s.
- Siwińska M., 2000, El turismo en las áreas naturales protegidas. El análisis comparativo, basado en los Parques Nacionales de México y Costa Rica, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 23, 87-94.
- Siwińska M., 2003, Turismo ecológico y desarrollo regional en Costa Rica, *Actas Latinoamericanas de Varsovia*, T. 26, 73-83.

Summary

Human environment relations have always been present in research undertaken in the Department of Latin America, although they rarely played a dominant role in particular study projects. On everyday basis that presence was reflected in carefull

application of correct regional geographical terminology both in our writing and teaching. Environmental conditions were usually a necessary part of the characteristics of the study area, the basic background for understanding the different phenomena, one of the many factors shaping social and economic processes examined.

Such a way of perceiving natural environment and human – environment relations has been also typical for many master's thesis prepared under the supervision of the Department's staff members, as well as for doctoral and habilitation dissertations of the Department's academics. In the latter human - environment relations on one hand were part of the characteristics of the surveyed regions and they were treated rather indirectly, for instance through the selection of case studies coming from areas of differing environmental conditions.

However there are also two examples of studies concentrated on human- environment relations as the most important research problem. The first one concerned agriculture among ribereños peasants in the Peruvian Amazon and the second one: *Alvarado y el Mundo del agua* (Alvarado and the aquatic world) described social and economic behaviour of fishing communities in the Papaloapan River Delta and on the shores of Laguna de Alvarado, Mexico.

Another text on „Nature and her visions” is an attempt of recovery – on the basis of documents and other written sources, of the way in which explorers, conquerors, colonists, researchers and present-day people: - residents, visitors and tourists see Latin American nature.

Human - environment related research conducted at the Department of Latin America was based on E.A. Ackerman's understanding of geography expressed at the meeting of the Association of American Geographers in 1963: the leading research problem for geographers is the desire to understand the human - environment relations on the global scale.